

SUDETINIO SAKINIO DĖMENŲ PRIJUNGIMAS SANTYKINIŲ ŽODŽIŲ GRUPE

Vytautas B Ū D A

Įvedamosios pastabos

§ 1. Mūsų sintaksės darbuose įprasta skirti prijungimą jungtukais ir santykiniais žodžiais – santykiniais prievoksmiais arba įvardžiais. Tų pastarųjų sintaksinė funkcija ypatinga. Jie ne tik prijungia vieną sakinio dėmenį¹ prie kito, bet ir, skirtingai nuo jungtukų, eina tam tikra šalutinio dėmens sakinio dalimi. Palyginkime tokius prijungiamuosius sakinius:

1. (...) *ji užėjo man pasisakyti ir pasirodyti, kad einanti pas Skėrių Ėvę SmNP 371.*

2. (...) *laikė savo pareiga nugabenti ir gražinti, kam jie priderėjo MšTR 95.*

Pirmajame iš jų matome jungtuką, o antrajame – santykinį įvardį. Tas jungtukas *kad* tik prijungia predikatinį centrą, bet neturi jame jokios sintaksinės pozicijos, o santykinis įvardis *kam* ne tik prijungia – jis yra šalutinio dėmens tarinio grupės sakinio dalis. Dėl tokio sintaksinės funkcijos nevienodumo nevienodas yra ir tų žodžių vaidmuo pačiame šalutiniame dėmenyje. Jungtukas jame fakultatyvinis (nors ir išbrauktime jį, vidinė sandara nepasikeisų – pakistų tik santykis tarp dėmenų). O santykinis įvardis privalomas – be jo visiškai kitokia būtų šalutinio dėmens vidinė sandara.

Tačiau ir santykinių prijungiamųjų sakinių sintaksinė sandara nėra vienalytė. Ypač išsiskiria konstrukcijos su šalutiniais dėmenimis, kuriuose yra ne vienas, bet keli jungiamieji žodžiai, savo tarpe susiję vienuarūšiškumo santykiu. Tokių konstrukcijų išskyrimas į tam tikrą grupę labai padėtų suvokti sandaros skirtumą, sakysime, tarp prijungiamųjų veiksnio ir papildinio sakinių, kurių santykinis įvardis iškelia bendrą šalutiniam ir pagrindiniam dėmeniui subjektą arba objektą, ir tokių, kur jis reiškia vien šalutinio dėmens subjektą arba objektą.

Tai mūsų kalboje gana dažna, bet sintaksės darbuose niekur neminama prijungiamųjų sakinių konstrukcija, kuri istoriškai yra paliudyta jau seniausiuose raštijos paminkluose (Mažvydo, Bretkūno, Sirvydo darbuose) ir kurios radinimas, matyt, yra sąlygotas vadinamojo kalbos ekonomijos principo², nes pagal reiškiamus tikrovės santykius konstrukcija su vienuarūšiais santykiniais jungiamaisiais žodžiais yra visiškai tolygi konstrukcijai, turinčiai kelis sujungiamuosius vienuarūšius šalutinius dėmenis su identiško leksinio turinio ir gramatinės sandaros predikatiniais centrais:

3. *Tai padeda mums iš anksto pažinti, kada ir iš kur³ ateina blogas oras (MšTD 219) = Tai padeda mums iš anksto pažinti, kada ateina blogas oras ir iš kur ateina blogas oras.*

§ 2. Pagal § 1 cituotą 3-ąjį pavyzdį visuose toliau pateikiamuose pasakymuose (1–4) sujungiamąjį šalutinį dėmenį galima sutraukti į vientisinį su santykinge grupe, nes ir vieno, ir kito iš vienuarūšių

¹ Prijungiamojo sakinio terminai iš Lietuvių kalbos gramatikos (II, V., 1971, p. 674 tt.).

² Apie kalbos ekonomijos principą plačiau žr.: E. Riesel, *Der Stil der deutschen Alltagssprache*, M., 1964, p. 215 tt.

³ Kad nevienvardės sakinio dalys gali būti vienuarūšės, yra įrodyta, žr. J. Kareckaitė, *Sakinio dalių vienuarūšiškumo klausimu*, – „Kalbotyra“ XVII (1967), p. 41–49.

šalutinių dėmenų predikatinis centras yra ne tik tos pačios leksinės, bet ir vienodos, dar daugiau – identiškos, gramatinės išraiškos. Šitoks konstrukcijų adekvatiškumas yra svarbus prijungiamojo sakinio sandaros bruožas, ypatinga stilistinė ir gramatinė minties reiškiamoji priemonė⁴:

1. *Piemenys supranta, kuriam trimitas sako ir ką sako (= kuriam ir ką sako trimitas) KtkR 71. 2. Ji galėjo sakyti, ką nori ir kaip nori KtMR 264. 3. Žinome, kas ten dėstė ir kaip dėstė SbŠM 211. 4. Jis žino, kas ateina ir ko ateina trš.*

Tačiau konstrukcijos nėra absoliučiai adekvačios. Tai reiškia, kad ne visus vienarūšius aiškinamųjų sakinių šalutinius dėmenis galima sutraukti į vientisinį su santykinę grupę.

Jeigu bent kiek skiriasi gramatinės ir darybinės sujungiamojo šalutinio dėmens tarinių formos (nors neigiamąja dalele, asmeniu ir laiku, priešdėliu ir pan.), tokių konstrukcijų modifikuoti nebeįmanoma. Taigi toliau cituojamiems pavyzdžiams vadinamasis kalbos ekonomijos principas nebedera:

5. *Kas žino, ką jūs žinote ir ko nežinote Švtr 1970 24 18. 6. Ne man rūpintis, kas klauso ir kas neklauso Slt.*

7. *Reikia pasakyti, kur mes jodinėjame ir ko čia atjojome KtkR 116. 8. O kur nakvos rytoj, kur nakvojo vakar, (...) niekada neatsimindavo KtkR 353. 9. Moterim niekad nepasikliauk, nes nežinai, ką ji mano ir ką susimanys ryt KtMR 322.*

Jeigu neįmanoma sutraukti 6–10 tipo prijungiamųjų sakinių, tai, savaime suprantama, tuo labiau negalioja minėtas kalbos ekonomijos principas tokiems funkcinio prijungimo aiškinamiems šalutiniams dėmenims, kurių predikatiniai centrai arba tarinio grupės yra vienodos leksinės išraiškos (jau nekalbant apie gramatinę)⁵:

10. *Krakių žandarams buvo įsakyta kas savaitė rašyti savo vyriausybei, ką Katkus veikia ir kur važinėja KtkR 364. 11. (...) tuojau iš muitinės knygų sužino, ką jis ten turi ir kokią sumą gali sudaryti VskD II 231. 12. (...) nežino, kur naktį eiti nė ką veikti KtkR 52.*

§ 3. Vienarūšėmis šalutinio dėmens sakinio dalimis einančius jungiamuosius žodžius toliau šiame straipsnyje vadinsime santykinę grupę. Pagal jos įtaką konstrukcijos dėmenų tarpusavio

⁴ Beje, toks sutraukimas lengvai įmanomas tik funkcinio prijungimo aiškinamuosiuose, bet ne pažymimuosiuose arba semantinio prijungimo sakiniuose dėl savaime suprantamos priežasties – pirmosios kategorijos pasakymuose jungiamieji žodžiai, neturėdami bendro morfologinio atitikmens pagrindiniame dėmenyje, dažniausiai pasako skirtingus reiškinius, o antrosios – iškelia bendrą reiškinį. Taigi juose įmanomos tik tapatingos leksinės išraiškos sakinio dalys kaip šalutinio ir pagrindinio dėmens jungiamieji žodžiai. O juk vienarūšės sakinio dalys pasako paprastai skirtingus reiškinius. Taigi funkcinio prijungimo pažymimųjų arba semantinio prijungimo sakiniuose neįmanomas visiškas šalutinių dėmenų sutraukimas į vientisinį, tačiau dalinis įmanomas (plg. 2) – identiškos leksinės ir gramatinės išraiškos, sintaksinių funkcijų sakinio dalys tarsi iškeliamos už skliaustų. Jos nekartojamos visuose dėmenyse, o pavartojama sintaksinė elipsė, kuri ypač ryški, jeigu bendrasis žodis paliktas prepoziciniame šalutiniame dėmenyje (1). Postpozicijoje (2–3) esanti sakinio dalis iš tikrųjų yra bendra visiems šalutiniams dėmenims:

1. *Nesvarbu, kaip daryta, kokiais dažais ir kokiom priemonėm Šmn 119. 2. Kas nenori arba kam nereikia sėdėti, tam ir klaupkos nereikalingos GK 1935 10 181. 3. Ir dabar nėra pasi- baigę ginčai: ką galima ir ko negalima laikyti analitine forma MK 1971 6 32.*

⁵ Plačiau apie šią paragrafe cituotą sintaksines konstrukcijas žr.: V. Būda, Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai su vienarūšiais šalutiniais dėmenimis, LTSR MA darbai, serija A 3(52), 1975, p. 129–141.

saitams reikėtų skirti du nagrinėjamų sakinių pogrupius. Dažniausiai ji – funkcinio prijungimo aiškinamųjų sakinių, o kur kas rečiau – pažymimųjų ir semantinio prijungimo⁶ sakinių struktūrinis elementas. Skirtumus tarp tų dviejų pogrupių lemia nevienodas pačių jungiamųjų žodžių santykis su pagrindiniu dėmeniu.

Aiškinamieji sakiniai

§ 4. Šituose sakiniuose pagrindinio dėmens tariniu eina aiškinamieji (minčių išsakymą, žinojimą ir informavimą, mokėjimą, įvairius pojūčius reiškia) veiksmoždziai, o santykinis jungiamasis žodis neturi morfologinio atitiktens (nors numanomo) pagrindiniame dėmenyje. Juose santykinė grupė šalutinį dėmenį prijungia kaip vienas paprasčiausias funkcinis jungtukas. Tuo jie panašūs vienas į kitą, nors ir nėra identiški, nes dėl visiškai skirtingos funkcijos ir semantikos santykinės grupės nariai, kaip jau minėjome § 1, eina šalutinio dėmens sakinio dalimis, o jungtukas ne.

§ 5. Jungiamųjų žodžių arba juos valdančių sakinio dalių vienaarūšiskumas yra tam tikras gramatinis dėmens prijungimo rodiklis, o jie patys turi (dėmenų) jungtuko ir (šalutinio dėmens) vidinės sandaros komponento vaidmenį. Todėl viso prijungiamojo sakinio sandarai svarbi yra jų leksinė semantinė išraiška, sintaksinės funkcijos ir gramatiniai saitai.

Leksinė santykinės grupės sudėtis labai įvairi – jungiamieji žodžiai šalutinio dėmens sakinio dalimis eina pagal savo reikšmę. Tai skirtingos to paties įvardžio **kas** gramatinės formos, einančios dažniausiai įvairiavardėmis (2–3), rečiau vienvardėmis (1) sakinio dalimis, susijusiomis tik su šalutinio dėmens tariniu arba jo jungtimi:

1. *Tarinio vardinė dalis, žyminti, kas ar kuo yra veiksnys* BlkDS 106. 2. |...|*sun-ku buvo suprasti, kas ir kam vaidino* KjTs 1972 61. 3. |...| *miegamieji maišai ant stogo akivaizdžiai byloja, kas ir ko važiuoja* KjTs 1970 174.

Santykiniai įvardžiai (*koks, kuris, kelintas*) paprastai eina skirtingų, vienvardžių (5) arba įvairiavardžių (4), bet vienaarūšių sakinio dalių derinamaisiais pažymiais, kurie patys tokiose konstrukcijose vienaarūšiai negali būti:

4. *Nežinau, kokių kritikų ir kokius straipsnius Jūs turite galvoje* Nmn 197L 11 25. 5. |...| *žinotų, kurį mėnesį ir kurių dieną čionai gyvena* MštR 22.

Santykinės grupės vienas narys (*kas*) predikatiniais arba objekciniais saitais esti susijęs su tariniu, o kitas (būdvardiškas santykinis įvardis) – atributiniais su vardažodine sakinio dalimi:

⁶ Struktūrinės prijungiamųjų sakinių analizės terminas, plg.: V. Ambrazas, Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinių struktūriniai tipai, „Baltistica“, VIII (1), 1972, p. 23–48. *Pamatas* arba *sudėtinis pamatas* – tai pagrindinio dėmens sakinio dalis arba sakinio dalys, į kurias remiasi šalutinis dėmuo. Ambrazas tas sakinio dalis vadina *atraminiais žodžiais*. Čia teikiamasis terminas, atrodo, yra tuo parankesnis už *atraminius žodžius*, kad sintaksinę kategoriją nusako apibendrinamai – kaip tam tikrą vieną sąvoką.

6. *Kas gudų ir kuriais metais ėmė skleisti Kristaus mokslą Lietuvoje, istorijos šaltiniai tiksliai mums nepasako ir vargu be pasakys kuomet BgRR I 429.* 7. *J. Basanavičius [...] klausė A. Jakštą, ką ir kokiais pseudonimais „Algimanto“ autorius yra paskelbęs LM 1971 15.*

Tiktai skirtingi būdvardiškieji santykiniai įvardžiai gali eiti bendro žodžio vienarūšiais pažyminiais arba vienarūšėmis vardinėmis tarinio dalimis. Tai elementariausias ir, palyginti su 4–6 pavyzdžiu, seniausias mūsų kalboje santykinės grupės vidinių sintaksinių saitų atvejis, paliudytas pirmųjų mūsų raštijos paminklų (4–6 tipo pavyzdžių nesu radęs nei Mažvydo, nei Bretkūno ar kituose to meto raštuose):

8. *[...] rengiantis pamokai, numatoma, į kelias ir kokias dalis bus dalijamas tekstas, kiek mokinių atsakinės MK 1972 4 23. 9. [...] dabar susikalba per kurias ir kokias personas turi detis toi karunocia SrVPS II 161. 10. Kada tas butu Prarakas | tada būnotu |kas ir kokia ta Moterischke ira BrP II 296.*

§ 6. Santykinė grupė esti sudaryta iš santykinųrieveiksmių, kurie eina vienvardėmis arba įvairiavardėmis vienarūšėmis šalutinio dėmens sakinio dalimis.

Vienvardėmis aplinkybėmis ji reiškia tik tais retais atvejais, kai jos nariai pasakomi to patiesrieveiksmaprielinksnine ir neprielinksnine konstrukcija:

1. *[...] pastarasis pasitikęs klausia Jurgį, iš kur ir kur važiuojąs KtkR 353.*

Šiaip tai skirtingų būdo – kiekybės ir kokybės, – laiko, vietos, priežasties santykinųrieveiksmių poros, einančios įvairiavardėmis vienarūšėmis sakinio dalimis, dėl savo morfologinės sandaros visada prišlijusios prie bendros veiksmazodinės sakinio dalies – šalutinio dėmens tarinio:

2. *Vakare, susirinkus šeimynai, pasakojo, kur kiek nusipirkęs miško (Žt) JJRR I 493.*

3. *[...] o širdis žino, kodėl ir kaip ŠRgSD 364.*

4. *Mes turim darbą ir žinom, kaip ir kada jis dirbamas KtMR 28.*

§ 7. Santykinė grupė raštuose, ypač dabartiniuose, reiškia santykinųrieveiksmių ir jungtukų, pvz., ar. Ir tokia grupė jungia ne tik objektines⁷, bet ir atributines konstrukcijas:

1. *Ar – ir – kiek ukrainiečių sulietuvėjo, duomenų nėra LSDI 182.*

2. *Kiek plačiai ir ar iš viso ji buvo vartojama kaip šnekamoji kalba [...], dabar sunku spręsti (ZnkV) Blt VIII (1) 91.*

§ 8. Santykinė grupė reiškia santykiniais įvardžiais irrieveiksmiais, kurie eina semantikos lemiamomis sakinio dalimis:rieveiksmiai – aplinkybėmis, įvardžiai – pažyminiais, tarinio vardinėmis dalimis, veiksniais ir kt.

Su įvardžiu *kas*, galinčiu eiti bet kuria sakinio dalimi, išskyrus pažyminį, kiti santykinės grupės nariai paprastai būna vienarūšiai, bet nevienavardžiai:

⁷ Plg.: Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, V., 1962, p. 39.

1. *Jon Svenson'as pasakoja Nonyje [...], ko ir kiek prityrė savo pilnoje nuotykių kelionėje* JJR II 383. 2. *Nusiramink, pasakyk aiškiau, kame ir kaip jis vienas mirė* ŠRgIT 86.

Tokiomis pat sakinio dalimis tie prieveiksmai eina poroje su būdvardiškais santykiniais įvardžiais **koks, kuris, kelintas**. Kitokie čia tik santykinės grupės narių tarpusavio saitai. Jie nebegali būti vienaarūšiai, nors ir sudarydami dėl savo pozicijos glaudžią grupę, nes santykinis įvardis, pavartotas inversiškai, praranda galimą predikatinio pažyminio poziciją (3)⁹. Taigi jo ir santykinio prieveiksmio nebesieja bendra sakinio dalis (tarinys) – būtinas vienaarūšiškumo požymis:

3. *Vienas, pasukinęs miške po lazdynus, greitai suranda, kiek ir kokių šaikių jam reikia* KtkR 80. 4. *Bet kur ir kuriuo tikslu, pati ji tikrai dar nenumatė* SvN 285. 5. *[...] aiškinama, kada bei kuriomis aplinkybėmis sinonimas vartojamas* MNrd 12.

Bet jeigu pažyminio grupė yra prepozicinė, tuojau pat išryškėja, kad visoje toje grupėje vienaarūšis yra santykinis prieveiksmis su pažymimuoju žodžiu:

6. *Girdilas [...] pasakė, kurią dieną ir kaip ateis po pilia* VlnČR 440.

§ 9. Kadangi santykinė grupė vaidina vieno funkcinio jungtuko vaidmenį, o atskiri jos nariai neturi morfologinio atitiktens pagrindiniame dėmenyje, tai jos narių skaičius teoriškai yra neribotas, nors labiausiai paplitusios dvinarės, kur tarp narių yra sudedamasis sujungimas, išreikštas jungtukais *ir, bei* (plg. § 8 5 pvz.), *nei ... nei, nė ir*:

1. *[...] nežino, kieno ir kiek* ŽtR I 383. 2. *Nesakai, nė kur ir ką* KtMR 399. 3. *Surink ūkininkus, pašnekėsim ir sutarsim, ką ir kaip turime daryti* VlnČR 367. 4. *Ateis galas ir nepajusi, nei kaip, nei kada* ŠRgIT 109. 5. *Ir peikdamas kartais nemoka parodyti, nei ką, nei ažu ką peikia* BrnR II 243.

Santykinės grupės nariai jungiami skiriamuoju jungtuku:

6. *Nuoseklus vagos aprašymas (kur ar iš ko išteka [...])* MNrd 54.

7. *Juo pasakome, kuriuo keliu (ruožtu, ruožu) arba kuria vieta (kuriuo tarpu) kur einama arba šiaip slenkama* JJRR I 623.

Nėra pasitaikę matyti, kad santykinės grupės nariai būtų jungiami priešpriešiniu jungtuku *ne tik... bet ir*. Juo reiškiami santykiai dėl gramatinių ir semantinių priešasčių paprastai pasakomi sujungiamuoju šalutiniu dėmeniu, nes, išnykus koreliatams, išnyktų ir aiški – tiek intonacinė, tiek grafinė – riba tarp šalutinio ir pagrindinio dėmens:

8. *[...] teatro aktorai nuolat turi rūpintis ne tik tuo, kas sakoma, bet ir tuo, kaip sakoma* MK 1974 I :10.

⁹ Dėl predikatinio pažyminio vietos sakinyje plg.: A. Valeckienė, Predikatyvinis pažymynys kaip atskira sakinio dalis, „Lietuvių kalbos gramatinė sandara“ (LKK IX), V., 1967, p. 107.

Santykinės grupės nariai sujungiami be jungtukų, vien intonacine pauze, kuri rašte pažymima skiriamuoju ženklų – kableliu (9). Tik intonacinėmis pauzėmis skiriami kartais ir nariai, kurių santykinėje grupėje yra daugiau nei pora (10):

9. [...] *taip sakant, pažymima būtų tikrai, kada, kuriuo metu tat daroma* JJR II 173. 10. *Tada papasakok, kada, kur, kaip pirmą kartą pasibučiavai* Nmn 1971 4 24.

O šiaip tokioje daugianarėje grupėje postpozicinis narys su prepoziciniu siejamas jungtuku:

10. *O padoriam piliečiui, katalikui, nieks net nepraneša, kas, kur, kada ir ką dalins* (MrcJs) KB 1971 5 33.

§ 10. Ypatingas struktūrinis nagrinėjamų prijungiamųjų sakinių bruožas yra tai, kad laisva pagrindinio dėmens sintaksinė pozicija⁹ atitinka ne vieną kurį jungiamąjį žodį arba visą santykinę grupę, bet visą šalutinį dėmenį, kaip tam tikrą sakinio dalį. Mat, aiškinamaisiais veiksmažodžiais, jų asmenuojamomis formomis arba vediniais (pus-, pa-) dalyviais išreikštas pamatas reikalauja paaiškinamas arba papildomas, tiksliau nusakomas visu šalutiniu dėmeniu, bet pagrindinio dėmens tarinys nereikalauja sakinio dalies, semantiškai artimos santykiniams jungiamiesiems žodžiams. Tai ir reiškia, kad čia jiems nėra laisvos sintaksinės pozicijos. Toks šalutinis dėmuo atsako į papildinio klausimus, atstoja numanomą (2) arba paaiškina esamą (1) objektinį koreliatą:

1. *Kur jis eina, kada ir kur apsisito, to šiandien niekas nepasako* KtkR 11.
2. *Taip vienas po kito išsėdavo į automobilius mūsų vyrai, [...] patys aiškiai nesuvokdami, nei kur, nei kuriam laikui išvyksta* (Krskn) Prgl 1970 8 144.

Šalutinis dėmuo esti atsirėmęs į tarinį ar tarinišką sakinio dalį, išreikštą bevardės giminės (taip pat reikiamybės) dalyviu, būdvardžiu ar daiktavardžiu, negalininkiniu veiksmažodžiu. Tada jis atsako į veiksnio klausimą, atstoja numanomą ar paaiškina esamą daiktavardiniame pagrindinio dėmens predikatiniam centre veiksnį – įvardinį koreliatą (3), bet neiškelia bendro abiem dėmenims subjekto ar objekto. Kitokios leksinės sandaros predikatinuose centruose tas koreliatas nevartojamas, nors ir įmanomas (4–5), kitose jis dėl šalutinio dėmens predikatinio centro sandaros iš viso neįmanomas (6):

3. [...] *kaip, kada ir iš kur jie Lietuvoje atsirado, tai klausimas, į kurių sveikų žmonių žinios atsakyti nepajėgiančios* JrgL 121. 4. *Pažymėtina (tai. – V. B.), iš kurių vietų ir kada užrašinėjo žodžius* MK 1972 2 18. 5. [...] *nelygu, kur, kuriose žmogaus veiklos sferose ji vartojama* PkčS 76.

6. *Nebėra (.) nei kur, nei kuo pilti* ŽtR I 387.

⁹ Laisvosios sintaksinės pozicijos sąvoka yra nusakyta: V. Ambrazas, min. str. „Baltis-VIII (1), 1972, p. 33.

Klausiamuoju veiksmažodžiu išreikštas pamatas šalutiniam dėmeniui suteikia netiesioginio klausimo reikšmę:

7. *Taip ir norisi paklausti skeptikus – kur ir kodėl visos šios vertybės buvo slepiamos nuo visuomenės akių?* LM 1971 14.

§ 11. Šalutinis dėmuo remiasi į daiktavardinį pamatą. Dažniausiai tai priesagos *-imas* ar kitos priesagos vedinys, išlaikęs veiksmažodinio linksnių valdymo ypatybes. Todėl jis turi ne tik aiškinamąją (objektinę), bet ir atributinę reikšmę, o jeigu tas daiktavardis yra iš klausiamąjo veiksmažodžio, tai dar ir netiesioginio klausimo reikšmę:

1. *Kyla klausimas, kas ir kada bus tą [...] vietą pataisęs* GK₁ 1966 I 9.

Dėmenų tarpusavio sintaksinių saitų pobūdį lemia ir pagrindinio dėmens tarinio semantika. Jeigu pats veiksmažodis turi vien gramatinę reikšmę¹⁰, o jo semantika – gerokai apibėlususi, tai šalutinis dėmuo objektiniais atributiniais saitais esti susijęs tik su daiktavardžiu (*klausimas, derybos*; plg.: 1):

2. *Ilgai užsitęsusios derybos, kur ir kada surengti pasaulio pirmenybių šachmatų mačą [...], pagaliau pasibaigė susitarimu* Ts 1972 68.

Tik su daiktavardine sakinio dalimi objektiniais ir atributiniais saitais šalutinis dėmuo yra susijęs ir tada, kai pagrindinio dėmens tariniu eina aiškinamosios reikšmės neturį veiksmažodžiai (*būti, reikalauti, duoti* ir pan):

3. *Tai tada daviau jam sveikam tikrosias žinias, kaip dabar Tamstai, apie visas tarmes, kur ir kokios jos yra* BrnR II 178. 4. [...] *nebuvo įrodymų, kas, kaip, kodėl nužudė minėtą asmenį* Ts 1962 116. 5. *Žmonės [...] reikalavo paaiškinimų, kas ir kokiems tikslams su jais daroma* Ts 1970 195.

Šalutinio dėmens objektinė reikšmė kyla ne tik iš savarankiškos reikšmės aiškinamojo veiksmažodžio, bet ir lygia greta iš vardažodžio, einančio veiksmu ar papildiniu. Dėl to dvigubo objektinio santykio atributinė šalutinio dėmens reikšmė taip pat neišdyla. Ji net gali būti sustiprinta atributiniu koreliatu, ypač poziciniame dėmenyje (7):

6. *Lieka neatsakytas klausimas (= neatsakyta, arba: „Koks klausimas?“, ar „Ko klausimas?“), kada ir iš kur tarp Vislos ir Nemuno atsirado vačariniai baltai* JrgL 185. 7. [...] *kur ir kada ji tikrai buvo parašyta, – į šiuos svarbius klausimus ligi šiol nerasta vieningo ir galutinio atsakymo* LMtr 26.

Su neveiksmažodinės kilmės daiktavardiniu pamatu šalutinį dėmenį sieja tik atributinis santykis, o su savarankiškos reikšmės tariniu – dažnai, nors ir ne

¹⁰ Apie junginius su realiosios reikšmės netekusiais veiksmažodžiais, jų radimosi priežastis, raidą ir jų santykį su sintetinėmis formomis vokiečių kalboje plačiau žr.: V. Schmidt, Die Streckformen des deutschen Verbums. Substantivisch-verbale Wortverbindungen in publizistischen Texten der Jahre 1948 bis 1967, Halle (Saale), 1968. Tokių pagrindinio dėmens konstrukcijų sandaros ir semantikos supratimas padeda suvokti ir jų santykį su šalutiniu dėmeniu.

visuomet (plg. 9), objektinis arba subjektinis. Nėra indiferentiškas čia ir pamato narių tarpusavio santykis. Atsirėmęs į visą predikatinį centrą – į veiksnį ir tarinį – šalutinis dėmuo įgauna gretiminę subjektinę reikšmę (8), o tik į tarinį ir papildinį – objektinę (10):

8. *Kada ir iš kur aisčiai atsikraustė į Pabaltijį [...], yra tik keletas hipotezių* rš. 9. *Grafoje, kieno nurodymu, už ką ir nuo kurio laiko yra slaptai policijos sekamas, parašyta, jog [...]* MG 1972 6 14. 10. *[...] ta trečioji jėga [...] reguliuoja bei lemia [...] tų santykių pobūdį (= lemia): kur ir kiek laisvės ar „autonomijos“ jie turi* PkČS 83.

Pažymimieji ir semantinio prijungimo sakiniai

§ 12. Visiškai kitoks yra santykinės grupės vaidmuo funkcinio prijungimo pažymimuosiuose ir semantinio prijungimo sakiniuose. Jos nariai čia ne tik prijungia šalutinį dėmenį prie pagrindinio, kaip ligi šiol nagrinėtose konstrukcijose, bet ir susieja dėmenis semantiškai. O kadangi santykinėje grupėje yra keli vienodos arba skirtingos semantikos jungiamieji žodžiai, kuriems kiekvienam yra laisva sintaksinė pozicija pagrindiniame dėmenyje, tai ir šalutinio dėmens sintaksinė reikšmė esti ne tik vienvardė.

§ 13. Vienvardę (atributinę) sintaksinę reikšmę šalutinis dėmuo turi, atsirėmęs į daiktavardinį (vientisinį arba sudėtinį) pamatą. Beje, santykinės grupės ir pamato sandara čia yra glaudžiai tarpusavyje susijusi.

Jeigu pamatas vientisinis, t. y. išreikštas vienu daiktavardžiu, tai santykinė grupė esti sudaryta iš to paties santykinio įvardžio sintaksinių (pvz.: prielinksninių) konstrukcijų (1) ir kreipia šalutinį dėmenį į vieną bendrą atributinę poziciją. O jeigu pamatas sudėtinis, t. y. išreikštas keliais daiktavardžiais, tai morfologinės to paties santykinio įvardžio formos, susijusios su tam tikros semantikos veiksmožodžiais, kreipia šalutinį dėmenį į kelias atributines pozicijas (2):

1. *Daiktavardiniai veiksmožodžiai (prieš kuriuos ir po kurių lotynai vartoja vardininką) labai dailiai jungiami su [...] ablatyvo linksniu* KlnPG 606.

2. *Tačiau pradėta – ir pradėta su tokiu užmoju ir su tokiomis perspektyvomis, kokiam ryžtasi ir kokias numato tikrai tarybiniai žmonės* (Krsk) Ts 1965 56.

Santykinės grupės nariais retkarčiais eina skirtingo semantinio turinio jungiamieji žodžiai, kurie kreipia šalutinį dėmenį kiekvienas į savitą atributinę poziciją pagal savo semantinę reikšmę:

3. *Vietos ir metai, kur ir kiek gyvenau* BrnR II 27.

Jeigu panašus šalutinis dėmuo yra atsirėmęs tik į vieną daiktavardį, tai čia pamato nariu turi eiti ir pagrindinio dėmens tarinys – aiškinamasis veiksmožodis, nes pažymimojo žodžio morfologinis pakaitalas gali būti tik vienas santykinės

grupės narys. Cituojamas pavyzdys – tai lyg ir pereinamasis tarp funkcinio prijungimo aiškinamųjų ir semantinio prijungimo sakinių:

4. *Bet nė vieno nesutikau ir nesutinku, kad jam būtų patarę, nurodę vietą, kur kaip slėptis* (Btn) LM 1971 12.

§ 14. Šalutinis dėmuo esti atsirėmęs į veiksmožodinį pamatą, teikiantį jam kelias (paprastai dvi) sintaksines pozicijas, kurios gali būti sugramatintos tokios pat semantikos koreliatais. Vienodas tiek santykinės grupės, tiek koreliatų grupės narių sujungimas taip pat yra tam tikras gramatinis dvejojpos šalutinio ir pagrindinio dėmens subordinacijos, dvejojpos šalutinio dėmens sintaksinės reikšmės rodiklis:

1. *Aš nediršau reikalauti iš kitų to ir tiek, ko ir kiek pats netesiu duoti* (Vaižg) LM 1969 38.

Tačiau labai dažnai dėl koreliatų fakultatyvumo tas laisvas sintaksines pozicijas gramatiškas padaro vieni santykinės grupės nariai, o koreliatai numanomi tik pagal jungiamuosius žodžius:

2. *Žinoma, būtinai mokysiu, kaip ir kame galėdama (= galėsiu)* ŠRgSD 115. 3. *Pirai, ką tik ir kada tik man įsakys mano ponia, aš tau kalbėsiu* VskD II 118.

§ 15. Santykinė grupė sudaroma ne tik iš santykinių įvardžių ar prieveiksmių, bet ir semantinių jungtukų. Ir tai savaime suprantama – tiek vienu, tiek kitu prijungiamoji funkcija čia vienoda: suteikti šalutiniam dėmeniui tam tikras sintaksines reikšmes, kokių reikalauja pagrindinis dėmuo (plg.: § 7).

Santykinis prieveiksmis ir semantinis jungtukas šalutinį dėmenį kreipia į pagrindinio dėmens sintaksines pozicijas pagal savo reikšmę. Taigi jis gali įgauti laiko ir būdo (kiekybės) aplinkybių sintaksines reikšmes:

1. *Priėmė ir ėmė ją teisinti, kol ir kiek galėjo* (Blč) TLt 1940 12.

Vien tik semantiniais jungtukais prijungiamas šalutinis dėmuo įgauna ir atitinkamas sintaksines reikšmes (pvz., laiko ir sąlygos):

2. *Kai (ir jei) tas sąrašas bus patvirtintas, pagal jį turės būti ištaisyti ir netaisyklingi stočių pavadinimai* MK 1972 5 7.

§ 16. **Pastaba.** Šiame straipsnyje nagrinėtas sakinio dėmenų prijungimo modelis nėra vien tik mūsų kalbos reiškinys¹¹. Jos gana dažnos ir latvių, lenkų, rusų, vokiečių kalbose. Didelis tų modelių sandaros panašumas (plg.: latvių – *kur un kad*; lenkų – *który i jaki*; rusų – *если и когда*, vokiečių – *ob und wie* ir t.t.), sintaksinės funkcijos analogiškumas neleidžia spėti, kad jos būtų vien mūsų kalbos padaras. Atsiradusios dėl jau minėto ekonomiškumo principo vienoje kalboje, jos galėjo per vertimus iš lenkų, rusų ar vokiečių kalbos patekti ir į mūsų dirvą, suaktyvinti jos vidines potencijas (galėjimą sujungti ir vienarūšes padaryti nevienvardes sakinio dalis). Didelis parankumas ir išraiškos glaustumas padėjo joms per keturis šimtmečius tvirtai įsišaknyti mūsų kalboje.

¹¹ Plg. E. Гулыга, М. Натанзон, Теория современного немецкого языка, Грамматика, Ч. 2, Синтаксис, М., 1959, p. 88.

Sutrumpinimai

- BgRR – Kazimieras Būga. Rinktiniai raštai. Trys tomai. Sudarė Z(igmas) Zinkevičius. V., 1958–1962.
- Bič – Juozas Balčikonis.
- BikDS – Jonas Balkevičius. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963.
- Blt – Baltistica. Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai.
- BrnR – Antanas Baranuskas. Raštai. (Du tomai). V., 1970.
- BrP – Postilla tatai esti Trumpas ir prastas Ischguldimas Euangeliu / ... / Per Jana Bretkuna / ... / 1591 [Dvi dalys].
- Btn – Julius Būtėnas.
- GK – Gimtoji kalba. Bendrinės kalbos laikraštis (ėjęs 1933–1940 m. Lietuvoje).
- GK₁ – Gimtoji kalba. Bendrinės kalbos laikraštis. Lietuvių kalbos draugijos organas, leidžiamas JAV LB Kultūros fondo.
- JJR – Jonas Jablonskis. Rinktiniai raštai. Du tomai. Sudarė J(onas) Palionis. V., 1957–1959.
- JrgL – Juozas Jurginis. Legendos apie lietuvių kilmę. V., 1971.
- KB – Kultūros barai. LTSR kultūros ministerijos žurnalas.
- KjTs – Komjaunimo tiesa. LKJS organas.
- KlnPG – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika / ... /. V., 1957.
- Krsk – Kostas Korsakas.
- Krskn – Halina Korsakienė.
- KtkR – Mikalojus Katkus. Raštai. V., 1965.
- KtMR – Marius Katiliškis. Miškais ašeina ruduo. Romanas. V., 1969.
- LISD – Lituanistikos instituto 1971 metų suvažiavimo darbai / ... / Chicago, III, 1971.
- LKK – Lietuvių kalbotyros klausimai (tęstinis LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto leidinys).
- LM – Literatūra ir menas. Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų savaitraštis.
- LMtr – Lietuvos metrika. Bychovco kronika. V., 1971.
- MG – Mokslas ir gyvenimas. Lietuvos TSR „Žinijos“ draugijos organas.
- MK – Mūsų kalba. Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Kalbos komisijos sąsiuvinis.
- MNrd – Metodiniai nurodymai „Mažosios lietuviškosios enciklopedijos“ bendradarbiams.
- MrcJs – Justinas Marcinkevičius.
- MštD – Hju Loftingas. Daktaras Dolitlis. Vertė Pranas Mašiotas. V., 1972.
- MštR – Danielis Defo. Robinzono gyvenimas ir nuotykių. Atpasakojo Pranas Mašiotas. V., 1971.
- Nmn – Nemunas. Lietuvos LKJS Centro Komiteto ir Lietuvos TSR rašytojų sąjungos žurnalas jaunimui.
- PkčS – Juozas Pikčilingis. Kas yra stilius. V., 1971.
- Prgl – Pergalė. Literatūros, meno ir kritikos žurnalas. Lietuvos TSR rašytojų sąjungos organas.
- rš – prieškarinių metų raštai.
- SbŠM – Algirdas Sabaliauskas. Šimtas kalbos mįslių. V. 1970.
- Sint – Salantai.
- SrvPS – Šyrwids Punktay sakimu / ... /. Göttingen, 1929.
- SvN – Jurgis Savickis. Novelės. V., 1967.

- Šmn – Kazys Šimonis.
 ŠRgIT – Šatrijos Ragana. Irkos tragedija / ... / V., 1969.
 ŠRgSD – Šatrijos Ragana. Sename dvare / ... / V., 1969.
 Švtr – Švytury. Dvisavaitinis politinis visuomeninis ir literatūrinis iliustruotas žurnalas.
 TLt – Tarybų Lietuva. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos laikraštis.
 trš – tarybinio meto raštai.
 Ts – Tiesa. LKP CK, LTSR AT Prezidiumo, LTSR MT organas.
 Vaižg – Vaižgantas.
 VlnČR – Valančiaus raštai / ... / Redagavo ir žodyną pridėjo J(uozas) Balčikonis. K., 1931.
 VskD – Džovanis Bokačas. Dekameronas. Vertė Edvardas Viskanta. V., 1969 (Du tomai).
 Znkv – Zigmąs Zinkevičius.
 Žt – Žemaitė.
 ŽtR – Žemaitė. Raštai. Šeši tomai. V., 1956–1957.

ПОДЧИНЕНИЕ ЧАСТЕЙ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ ОДНОРОДНЫХ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ СЛОВ

Резюме

В статье выделяются две основные подгруппы предложений на основе влияния подчиняющих слов на грамматическую связь между главной и придаточной частью. Средство подчинения в обоих этих группах — относительные местоимения и наречия, в очень редких случаях — относительное слово и союз, связанные между собой связью однородности. Это так называемая группа относительного подчинения.

К первой подгруппе относятся функционально-изъяснительные конструкции, где группа относительного подчинения в отношении главной части играет роль функционального союза, так как члены этой группы не имеют в главной части морфологического соответствия — ни явно выраженного, ни подразумеваемого. В разделе дается обзор лексического и синтаксического строения данного типа предложений и группы относительного подчинения.

Ко второй подгруппе относятся функционально-определяющие конструкции и предложения семантического подчинения. Ввиду того, что каждому члену группы относительного подчинения здесь соответствует морфологический заменитель в главном (грамматически выраженный или подразумеваемый), в одной и той же конструкции переплетается несколько синтаксических значений, что указывает на отсутствие четкой грани между функционально-определятельными предложениями и конструкциями семантического подчинения.